

A TÉRMODELLEN TÚL. MÁSODLAGOS PREFERENCIÁK A 2010-ES ORSZÁGGYŰLÉSI VÁLASZTÁSON*

Róna Dániel

(a Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézetének PhD-hallgatója és a Közpolitikai Kutatások Intézetének szakpolitikai elemzője)

Sós Ildikó

(a Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézetének Master-hallgatója és a Közpolitikai Kutatások Intézetének szakpolitikai elemzője)

Összefoglaló

Fő célkitűzésünk, hogy bemutassuk a választói viselkedésben a downs-i térmetafora érvényességének korlátait elméleti szinten, illetve empirikusan a jelenlegi magyar másodlagos preferenciákon keresztül. Megvizsgáljuk, hogy meddig terjed a bal-jobb skála magyarázóereje: mennyiben határozza meg a másodlagos pártválasztást a saját pártnak és a második kedvencnek a bal-jobb skálán elfoglalt pozíciója. Írásunk központi kérdése, hogy milyen tényezők okozhatják az egydimenziós tér irrelevanciáját, azaz a választói szimpátiákban egy párt „átugrását” (magyarországi viszonylatban például a Jobbik és az LMP, vagy a Jobbik és az MSZP egyidejű támogatását).

Az elméleti részében a bal-jobb skála értelmezése után sorra vesszük azokat a lehetséges hipotéziseket, melyek a pártválasztás során felülírhatják az egydimenziós tér logikáját. A másodlagos preferenciákat, illetve a diszpreferenciákat ökológiai elemzés és különféle közvélemény-kutatási adatok segítségével bemutatva arra a következtetésre jutunk, hogy a szavazói magatartásban a térmodell fő mechanizmusának érvényessége mindenekelőtt a kormánnyal való elégedetlenségtől függ.

Kulcsszavak: térmodell (távolsági modell) ■ másodlagos preferencia ■ őszinte és stratégiai másodlagos preferencia ■ diszpreferencia

* Ez a tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0005. számú TÁMOP program Hatékony állam, szakértő közigazgatás, regionális fejlesztések a versenyképes társadalomért alprojektjében, az Állam és polgárai műhelyben készült. Szeretnénk köszönetet mondani Papp Zsófiának és opponenseinknek a hasznos tanácsokért és észrevételekért, illetve Beck Lászlónak és Závecz Tibornak, amiért rendelkezésünkre bocsátották a Medián és az Ipsos adatait.

BEVEZETÉS

A politikatudományban nem tartozik a gyakran kutatott témák közé a másodlagos preferencia: a downsi egydimenziós térmodell dominanciája miatt még a kérdésfeltevés is értelmetlennek tűnt, hogy melyik a második kedvenc pártja a választónak. A többpártrendszerű országokban is evidensnek számított, hogy a választó arra a pártra szavaz, amelyik az egydimenziós bal-jobb skálán a legközelebb áll hozzá. Ha az nem választható (vagy esélytelen), akkor a második legközelebbi párt a természetes alternatíva.

Azonban az új – például zöld, radikális jobboldali – pártok megjelenésével egyre nagyobb érdeklődést váltott ki az a kérdés, hogy mely politikai alakulat hívei voltak korábban az új pártok támogatói, és mire szavaznának, ha a saját jelöltjük kiesne a versenyből (például Franciaországban). A megnövekedett figyelmet nemcsak a pártok, jelöltek számának emelkedése és a pártrendszerek „kiolvadása” okozta; hozzájárult az is, hogy a hagyományos törésvonalak és a politika bal-jobb megosztása átalakult, egyre nehezebben értelmezhetővé vált. Nemcsak Magyarországon, hanem a nemzetközi irodalomban is fontos kérdéssé vált, hogy például van-e szavazói átjárás a baloldal és a radikális jobboldal között, és ha van, mi okozhatja azt* (Oesch, 2008; Bale et al, 2011).

Dolgozatunkban nem kifejezetten ezt a választói mozgást helyezük középpontba, hanem általában a másodlagos preferenciákat befolyásoló tényezőket vizsgáljuk. Fő célkitűzésünk az, hogy bemutassuk a térmetafora érvényességének határait elméleti szinten, illetve empirikusan a jelenlegi magyar helyzeten keresztül. Ki fogjuk deríteni, hogy meddig terjed a bal-jobb skála magyarázóereje: mennyiben határozza meg a másodlagos pártválasztást a saját pártnak és a második kedvencnek a bal-jobb skálán elfoglalt pozíciója. Írásunk központi kérdése, hogy milyen tényezők okozhatják az egydimenziós tér irrelevanciáját, azaz a választói szimpátiákban egy párt „átugrását” (magyarországi viszonylatban például a Jobbik és az LMP, vagy a Jobbik és az MSZP egyidejű támogatását). A példák extrémnek és nagyon kivételesnek hatnak, valószínűleg éppen amiatt, mert a pártrendszer legtöbb szemlélője magától értetődőnek veszi azt, hogy a választó a bal-jobb dimenzióban elfoglalt pozíciója alapján voksol. Mi éppen arra kívánunk rámutatni, hogy ez távolról sem magától értetődő folyamat, ahogy egyébként a választói viselkedésben általában semmi sem az.

Tanulmányunk elméleti részében a bal-jobb skála értelmezése után sorra vesszük azokat a lehetséges hipotéziseket, melyek a pártválasztás során felülírhatják az egydimenziós tér logikáját. Ezt követően empirikus elemzésünkben feltérképezzük a szavazók 2010-es (és néhány adat erejéig a 2011-es) másod-

* Noha Lipset már a Homo Politicusban is írt a munkásosztály tekintélyelvűségéről, a kérdés elsősorban azután vált relevánssá, hogy a 70-es, 80-as években megerősödtek a radikális jobboldali pártok.

lagos preferenciáit, majd a megfogalmazott hipotéziseket teszteljük közvélemény-kutatási, illetve aggregált területi adatok segítségével. Úgy érezzük, szükség van a lehető legszélesebb empirikus bázisra, ugyanis a másodlagos preferenciák mérése módszertanilag még nehezebb, az eredményeket még óvatosabban kell kezelni, mint az elsődleges esetében. Reményeink szerint az írás végére világosabban fogjuk látni, hogy a magyar választók számára milyen mértékben szolgál iránytűként, igazodási pontként a downs-i térmodell.

ELMÉLETI KERET A bal-jobb tartalma

Először nyilvánvalóan azt kell végiggondolnunk, hogy a pártok versengésének értelmezésekor az egydimenziós térmodell mennyiben feleltethető meg a bal-jobb skálának, mennyire ekvivalens a két fogalom. A térmetafora korlátai ismertek (Enyedi-Körösényi, 2004: 238–239): a sok közpolitikai kérdésben alkotott álláspontokat nem lehet egy változóba besűríteni, a gazdasági megosztottság keresztbe metszi a kulturális bal-jobb felosztást, ráadásul számos olyan konfliktus van, melyben nincs is baloldali és jobboldali álláspont (például korrupció). A magától értetődő korlátok ellenére mégis széles körben használatos a bal-jobb skála, mivel nemzetközi (Van der Eijk et al, 1999; Budge et al, 2001; Benoit és Laver, 2006; Knutsen, 2006) és hazai (Enyedi-Benoit, 2011) kutatók szerint a társadalom értékpreferenciáit még mindig ez az ellentétpár tükrözi vissza a legjobban.

Természetesen Magyarországon sem egyértelmű, hogy mennyire valós értékeket jelenít meg a terminus, illetve mennyire csak a meglévő pártválasztás leképeződése egy kérdőíves felmérés során adott válaszként. Kétségtelen, hogy a magyar választópolgárok nem mindig közpolitikai preferenciáiknak megfelelően (Tóka, 2005), sőt, gyakran annak ellenére választanak pártot (Karácsony, 2005), mindenesetre a bal-jobb tengely igazodási pontot jelent, kevesen és egyre kevesebben vannak, akik nem képesek elhelyezni magukat rajta (Fábián, 2005; Angelusz-Tardos, 2010: 12.).

A választók nemcsak saját magukat, hanem a pártokat is képesek pozícionálni az egydimenziós térben: az MSZP és a Fidesz dominálta kvázi-kétpártrendszerben ez evidens volt, ám a pártrendszer átalakulása után sem jöttek zavarba a megkérdezettek, ha a pártok bal-jobb elhelyezkedéséről kellett nyilatkozniuk. A helyzet 2010-ben úgy módosult, hogy az MSZP csak a legelközelebbi baloldali szavazóit tartotta meg (ezért balrább helyezkedik el), a Fidesz pedig jobbratolódott. Két új párt bonyolította a képletet: a Jobbikot a Fidesztől jobbra helyezték el a választók, a különbség azonban meglepően kicsi volt (1. táblázat). Sőt, mi az összehasonlíthatóság miatt a Medián 7-es skálás adatait használjuk, azonban a Választáskutatási Program 10-es skálájával dol-

gozva a radikálisok magukat átlagban hajszállal balrább helyezték el, mint a fideszesek (lásd: Enyedi–Benoit, 2011: 30.). Noha az LMP-t nyilvánvalóan csak az MSZP és a Fidesz közé lehetett besorolni, lényegesen eltérő válaszokat kaptunk akkor, ha a szavazókat a pártjukról vagy önmagukról kérdeztük, nem is beszélve a parlamenti képviselők által adott értékekről (Bíró Nagy, 2011). Ugyanakkor, ha alaposabban megnézzük a két párt ideológiáját, programját, egyáltalán nem számít meglepőnek a fenti inkonzisztencia, ami az első táblázatunkban különösen a Jobbik támogatói által adott értékek nagy szórásában tükröződik. A Jobbik gazdaságpolitikája számos karakteresen baloldali jegyet visel magán (Bíró Nagy–Róna, 2011: 261–262.), az LMP esetében pedig valószínűleg a pártvezetésben is viták vannak arról, hova pozicionálja magát a párt.

1. táblázat: Egyes pártok szavazótáborai által felvett átlagos érték a bal-jobb skálán

	2006 április	2010 május	2011 június (zárójelben a szórás)
Fidesz–KDNP	5,69	5,52	5,33 (1,17)
MSZP	2,44	2,40	2,35 (0,97)
Jobbik*	5,51	5,78	5,35 (1,379)
LMP	–	3,86	3,68 (1,18)
Összes	3,70	4,66	4,48

Forrás: Medián 2006-os, 2010-es és 2011-es omnibuszai.

Megjegyzés: Átlagpontok 7-es skálán, ahol az 1-es a baloldali, a 7-es a jobboldali pólus. Az utolsó oszlopban a zárójeles érték a szórás.

A pártpreferenciára vonatkozó kérdésre válaszolókról elmondható, hogy a mérési módszerként használt hétfokú skálán 2010-ben átlagosan 4,66-os pozícióba, tehát jobbra helyezték el magukat az állampolgárok. Fontosabb viszont az egyes pártok szavazótáboraira vonatkozóan vizsgálni a kérdést, melyből látható, hogy a Fidesz–KDNP és a Jobbik szavazói vallják magukat a legjobboldalibbnak átlagosan 5,52, illetve 5,78-as értékkel, mindkét pártnál 7-es a módusz. A 4-es centrumérték körül helyezkednek el az LMP szavazói. A válaszok alapján a MSZP szavazói mindezekről jóval balrább pozícionálták magukat átlagosan 2,4-es értékkel.

E logika alapján arra lehet következtetni, hogy szavazatomegosztás elsősorban a Fidesz–KDNP és a Jobbik, illetve az LMP és a táblázatban már csak a kis elemszám miatt sem szereplő MDF viszonylatában lehetett elképzelhető, a felvett értékek alapján kilógó MSZP szavazói távolság alapján szintén e kettő utóbbit választhatták második preferenciaként. A táblázatunknak – egészen pontosan az utolsó sorának – van még egy fontos üzenete: a bal-jobb skálán elfoglalt pozíció éppúgy lehet a pártválasztás következménye, mint okozója,

* 2006-ban MIÉP–Jobbik.

azaz valós értékpreferenciák leképeződése. A magyar társadalom attitűdjei és értékpreferenciái változtak ugyan 2006 és 2010 között, de messze nem olyan mértékben, mint azt az előző ciklus során tapasztalt a karakteres – hétfokú skálán egy egész pontos – jobbratolódás sejtetni engedné. Valószínűleg arról van szó, hogy az MSZP zuhanása lejáratta a baloldali címkét, ahogy annak is vannak jelei, hogy a jelenlegi kormányzás kedvezőtlen megítélése elkezdte „visszatolni” az egész társadalom átlagát a 4-es középértékhez. Ami a mi szempontunkból ez azért gondolatébresztő, mert megmutatja, hogy a bal- és jobboldali címke között igenis létezik átjárás, nem is jelentéktelen mértékben: a 2006-ban átlagban még inkább baloldalon lévő társadalom 2010-ben már markánsan jobboldali átlagpontot produkált.* A Medián hivatkozott omnibuszaiból kiderül, hogy 2010-ben 12%-kal kevesebben vallották magukat baloldalnak és 15%-kal többen jobboldalnak, mint 4 évvel azelőtt.** Tovább erősíti az átjárás valószínűségét, hogy a jobbratolódás folyamata 2003 óta tart, a korábbi kezdőponthoz viszonyítva még nagyobb a változás (Enyedi–Benoit, 2011: 28–29).

HIPOTÉZISEK

Az egydimenziós térmetafora érvényességének bizonyítása után a most következő elméleti részben azokat a hipotéziseket vesszük sorra, amelyek felülírhatják a pártverseny egydimenziós szerkezetét.*** Olyan elméleteket, megközelítéseket tárgyalunk, melyek magyarázatot adnak arra, hogy egy szavazó *nem* a bal-jobb skálán elfoglalt helyezése alapján a hozzá legközelebbi pártra szavaz, és/vagy második kedvenc párta sem a hozzá második legközelebb álló politikai alakulat.

1. „Nyakkendő-szavazás”. Amennyiben a választók a jelöltekről kialakult pillanatnyi benyomásaik, a pártok imázsával kapcsolatos felületes tudásuk alapján döntenek, figyelmen kívül hagyva a szakpolitikai preferenciájukat (ha azok léteznek egyáltalán), akkor a térmodell szinte teljes mértékben jelentőségét veszti, könnyen előfordulhat, hogy a szavazók akár a tőlük kifejezetten távol eső jelöltet találják rokonszenvesnek például a megjelenése alapján.

* Alternatív magyarázat a generációs kicserélődés lenne: a kilépő baloldali korosztályok helyét jobboldali fiatalok foglalták el. Anélkül, hogy ebbe részletesen belemennék, azt kijelenthetjük, hogy a jelenség semmiképpen sem annyira erős, hogy a 7-es skálán egy teljes százalékpontos jobbratolódást eredményezne.

** A kritikus olvasóban joggal vetődhet fel a kétely, hogy nem biztos, hogy azok lettek jobboldaliak, akik korábban baloldalnak vallották magukat: a jobboldali többlet érkezhett a „senkiföldjéről” is – úgy, hogy a baloldaliak elbizonytalanodtak. Az alternatív hipotézis kizárásához panelvizsgálatra lenne szükség, ilyen adatok azonban csak 2008–2009-ből állnak rendelkezésre, ez pedig túl rövid időtáv.

*** Itt megintcsak Enyedi–Körösényi (2004: 238–239.) felsorolása jelenti a kiindulópontunkat.

2. Talán meglepő módon a pártidentifikációs modell (Converse et al, 1963) – legalábbis a mi szempontunkból – összhangba hozható az alapvetően a racionális választás elméletére épülő térmetaforával. A michigani megközelítés szerint is határozott véleményük van az egyes szakpolitikai kérdésekről a választóknak (csak nem azok határozzák meg a pártválasztást, hanem fordítva), ez alapján pedig a másodlagos preferenciájukat is úgy alakítják ki, hogy az ideológiai téren a hozzájuk második legközelebb eső pártot választják. Sőt, az is elképzelhető, hogy a választók olykor szándékosan meg akarják büntetni kedvenc pártjukat és úgy tiltakoznak a számukra nem szimpatikus irányvonal vagy az elégtelennek gondolt kormányzati teljesítmény ellen, hogy átszavaznak a térben legközelebb eső alternatívára (például EP-választáson: Hix-Marsch, 2007).

Ami ugyanakkor nem békíthető össze a távolsági modellel, az a *negatív szavazás*. Nem kell messzire menni a példaért: sok volt szocialista szavazó igazából sosem azonosult teljes mértékben az MSZP programjával és ideológiájával, hűségüket a Fidessel szembeni ellenérzésük táplálta, így a Jobbik az ő szempontjukból – bármilyen meglepő – következetes választás volt: 2006-ban is anti-Fidesz voksot adtak le, ahogy 2010-ben is. Róbert Péter és Papp Zsófia (2012) kimutatták, hogy az MSZP-vel való azonosulás a baloldali táborban már a 2006-os választás idején is fellazult, sokan úgy szavaztak rá, hogy egyáltalán nem voltak pártos szocialista választók.

Amennyiben a Fidesz-kormányzás megítélése negatív lesz a ciklus további részében, akkor a kormányváltó-hangulat elvileg tovább növelheti a két szél közötti átjárást, ezért meg fogjuk vizsgálni, hogy az MSZP és a Jobbik közönségénél hogyan alakultak az egymás és a Fidesz iránt érzett antipátia indikátorai. Noha a tanulmány írásának időpontjában alig több mint egy év telt el az új ciklusból, a kormányzó pártok népszerűsége és a kormány teljesítményének választói megítélése jelentősen visszaesett, így a feltételezett közeledéshez szükséges véleményklíma már valamennyire kialakult.

3. *Gazdasági szavazás*. Ez esetben sem a közpolitikai preferenciák vagy az ideológiai elkötelezettség vezérli a választót: egyszerűen az a döntő szempont, hogy a saját vagy az ország anyagi helyzete hogyan alakult az elmúlt időszakban (Lewis-Beck-Stegmaier, 2007). Ebben a megközelítésben is teljesen racionális döntés lehet az egyik szélről a másikra szavazni, amennyiben a választó például 2006-ban az MSZP-ről, 2010-ben a Jobbikról hitte el azt, hogy legjobban elő tudja segíteni a gazdasági fejlődést és a jóléti juttatások emelkedését. A hipotézis teszteléséhez a gazdasági várakozások idősora fog közelebb vinni, sajnos azonban speciális, kifejezetten gazdasági motivációra vonatkozó kérdőíves felmérés 2011-ből nem áll rendelkezésünkre.

4. *Ügybirtoklás*. Petrocik (1996) elmélete szerint a választóknak a pártok egyes ügyekben mutatott kompetenciájáról szilárdabb elképzelésük van, mint amilyen a saját értékpreferenciájuk (ha létezik egyáltalán olyan). A pártokról alkotott képet így az adott témában nem az határozza meg, hogy milyen közel áll a választó álláspontja a pártéhoz, hanem sokkal inkább a kormányzati teljesítmény, a jelöltek személyes tulajdonságai (például közgazdász miniszterelnök-jelöltben jobban bíznak gazdasági kérdésekben), a pártok önmeghatározása (zöld kérdésekben többen gondolják kompetensnek az LMP-t) és osztály-identifikációja (a középosztályt a konzervatív pártok képviselik hitelesebben). Noha újabban vannak olyan kutatók, akik megpróbálják összebékíteni az issue-ownership elméletet a downsi modellel (Green–Hobolt, 2008), de ők is elismerik, hogy az eredeti koncepció ellentétes a racionális térmodellel. Különösen nehezen használható a Hotelling–Downs-hipotézis a *konszenzusos kérdések* esetében (Stokes, 1963): ekkor csak egy oldal van, nincsen korrupciópárti, szegénységpárti álláspont. A korrupcióellenesség, az anti-establishment attitűd olyan ideológiailag távoli szavazókat is összehozhat, mint az LMP és a Jobbik hívei (Bíró Nagy–Róna, 2011: 275–276.). Az ügybirtoklásra a másik – ennél jóval kézenfekvőbb – példa, amit adatokkal is tudunk demonstrálni, az a cigányellenesség kérdése. Mivel az egész magyar társadalomra jellemzőek az előítéletes attitűdök, ezért, ha csak ezt a témát tekintjük relevánsnak, akkor szinte bármelyik szavazó potenciális jobbikos (Karácsony–Róna, 2010).
5. Végül magától értetődő magyarázat, hogy nemcsak a szavazók, hanem a pártok sem feltétlenül következetesek a bal-jobb skála tekintetében: egyrészt más motivációjuk is lehet, mint a rövidtávú szavazatmaximalizálás és így a mediánszavazó felé húzás, másrészt a témák egymást keresztbe metszhetik – az egyik kérdésben elfoglalt baloldali álláspontból nem következik a másikban is a baloldali érvek elfogadása. A Jobbiknál maradvá, az elit és a tömeg is gazdaságpolitikai kérdésekben baloldali, etatista (paternalista) álláspontot képvisel.

Természetesen a fenti megközelítések mindegyike leegyszerűsítő abban az értelemben, hogy egyik sem jelenti a szavazók kizárólagos motivációját. Ebből következően ezek a hipotézisek adott esetekben félig-meddig összebékíthetőek a downsi térmodellel, ugyanakkor mindenképpen érzékeltetni kívántuk, hogy nem szabad mérlegelés nélkül elfogadni, hogy a szélsőjobboldali szavazó csak a jobbszélre vagy ahhoz a második legközelebb eső pártra voksolhat. A felsorolt kézenfekvő és teljesen magától értetődő hipotézisek azt hivatottak illusztrálni, hogy sok érv létezik, amelyik felülírhatja azt a választói magatartást, melyre kizárólag a Hotelling–Downs hipotézis előfeltétele alapján számíthatnánk.*

* A hipotézis lényege, hogy a kétpártrendszerben mindkét párt abban érdekelt, hogy középre húzzon és a mediánszavazót győzze meg. Ennek a leegyszerűsítő egydimenziós modellnek a kizárólagosságát vonjuk kétségbe.

EMPIRIKUS ELEMZÉS

Másodlagos preferencia és szavazatmegosztás

Tanulmányunk további részében a másodlagos preferenciák kifejeződésének lehetőségeivel foglalkozunk, amely elsősorban a szavazatok megosztásában, vagyis két különböző pártra való voksolásban nyilvánulhat meg. Mivel a magyar választási rendszer kétszavazatos vegyes szisztémát alkalmaz, a választópolgároknak erre lehetőségük is nyílik. Kérdés azonban, hogy milyen feltételek mellett, milyen további motivációk meglétével lehet a másodlagos preferenciáknak kézzelfogható politikai jelentőségük.

Intézmények

A választói akarat érvényesülését nagymértékben befolyásolják az intézményi tényezők, legfőképp a választási rendszer. Fontos, hogy milyen elven működnek az egyéni kerületek: egyszerű vagy abszolút többségi, netán arányos; van-e szavazatkapcsolás az egyéni kerületi és a pártlistás ág között, vagy a vesztesre leadott szavazatok elvesznek; mekkora az egyéni kerületekben megszerezhető mandátumok súlya a végeredményben (Hermann és Pappi, 2008: 229.). A vegyes rendszerek két ágának eltérő szerepe van a választások során. A kis pártok a parlamentbe jutáshoz szükséges szavazatokat arányos, pártlistás ágon szerezhetik meg, mivel szavazók úgy gondolhatják, itt mandátumhoz segíthetik preferált pártjukat, vagy, mint ahogy Németország és Új-Zéland esetében, a listás ágnak kiemelt szerepe van a parlamenti mandátumok kiosztásában. E két példánál a többségi elven működő, egyfordulós egyéni kerületekben nincs szavazatkapcsolás, a vesztesre leadott szavazat kvázi elvész, így gyakori a szavazatmegosztás (Schoen, 1999; Hermann és Pappi, 2008). Az említett tényezők mellett még fontos, hogy mi a jelöltállítás feltétele, ami befolyásolja a választható jelöltek és listák számát, amely elsősorban a kényszeres döntések oka lehet (Benoit, 2001: 486.).

A fent említett szavazatmegosztás motivációit két fő csoportba lehet sorolni – stratégiai, illetve őszinte szavazás kategóriába (Campbell és Miller, 1957; Burden–Helmke, 2009; Brunell–Grofman, 2009). Az előbbi esetben a szavazatok jobb hasznosulása vezérli a választót, utóbbinál viszont a szavazatmegosztás őszinte kifejezése annak, hogy a választónak két párt is szimpatikus. A stratégia szavazatmegosztás a racionális választás elméletével van összhangban, míg az őszinte expresszív aktusnak tekinthető. A két eshetőség közötti különbség, hogy a stratégiai szavazatmegosztás esetén a választók preferenciasorrendjében a két leginkább kedvelt párt közötti különbség nagyobb lehet, mint az őszinte motivációkból szavazatukat megosztók körében.

A stratégiai szavazás elméletei alapvetően a választási rendszerek duverger-i pszichológiai hatásaiból indulnak ki. Eszerint azok a választók, akiknek leginkább preferált jelöltjének kevés az esélye jó eredmény, vagy akár a győzelem elérésére, az esélyesek közül a preferenciasorrendjükben előrébb álló mellett voksolnak, így befolyásolva leghatásosabban a választás kimenetelét, illetve elkerülve szavazatuk elvesztegetését (Cox, 1997: 71.). Papírforma szerint két-szavazatos egyes rendszerekben, a többségi elven működő egyéni kerületekben a szavazat inkább stratégiai, itt az esélyesebb nagy pártok előnyben vannak. Az arányos képviselőt biztosító, pártlistára leadott voks pedig lehetőséget ad a hasonlóan preferált, az egyéni versenyben hátrányt szenvedő kis pártok támogatására, ám a magas küszöb miatt arányos szabályok alatt is lehetséges stratégiai szavazás, az esélytelenektől való elpártolás (Cox, 1997: 10.). Ezzel ellentétes előjellel is létezhet szavazatmegosztás, ennél viszont a fő motiváció a diszpreferencia. Ekkor a legkedveltebb párt mellett egy olyan is voksot kaphat, amely bár nem kedvelt, a szavazó célja a preferenciasorrendjét tekintve utolsó helyen állónak kárt tenni. Így a szavazás a legellenszenvesebb párt hátrányba hozásának eszköze. A stratégiai szavazatmegosztás következő esetében nem az önkéntes haszonkeresés áll a szavazatok megosztása mögött, hanem az a közvetlen kényszer, hogy a választók nem voksolhatnak a preferált pártjukra. Ez a szükséges megosztott szavazat, ahol a választók „kényszerítve” vannak egyéb általuk preferált pártot választani, ha az elsődlegesen kedvelt pártjuk képtelen jelöltet vagy pártlistát állítani (Benoit, 2001: 479.).

A másodlagos preferenciák kifejezésének másik módjánál az őszinte szavazatmegosztás egyik esetében a szavazók bizonytalan pártpreferenciákkal rendelkeznek, egydimenziós teret feltételezve két párt közötti pozíciót vesznek fel, pártosságuk elhanyagolható. Ezért két szavazatuk megosztásával igyekeznek az általuk maximálisan preferált, egyensúlyi állapotot elérni. Ennek egyik fajtája a politikai kiegyensúlyozás, amely különösen igaz arra az esetre, ha a szavazók preferált pártjuk mellett annak potenciális koalíciós partnerére adják a voksukat (Hermann–Pappi, 2008: 230–232.).* Ebben a kategóriában szintén természetes lehet, hogy a szavazók egyszerre két párthoz való kötődésüket, szimpátiájukat, fejezik ki, ám különböző választási szabályok alatt különböző lehet a preferenciájuk (Burden, 2009; Cox, 1997; Karp et al, 2002). Így idetartozik az az eset is, amikor a választók arra a jelöltre voksolnak, amelynek képességeit, kompetenciáit jobbra értéklik, ezzel együtt egyéb, pártos preferenciáik mellett is kitanának. Ezzel összefüggésben alakulhat ki a nem szándékolt szavazatmegosztás (Burden, Kimball, 1998: 538.).

A magyar választási rendszerben a két forduló, a nagyjából arányos területi lista, és a kompenzációs lista elvileg ugyan csökkentené a szavazatmegosztási

* Mivel az egyes szavazási motivációk között léteznek átfedések, ez az eset, az intézményi preferenciákból kiindulva, stratégiai aktusként is értelmezhető.

kényszert, viszont a relatíve magas bejutási küszöb és kis pártoknál a jelölt- és listaállítási feltételek ösztönzőleg hathatnak. A kisebb pártok esetében sokszor kérdéses, hogy el tudják-e érni e szükséges küszöböt. A magyar rendszerben ez nemcsak egy szelekciós mechanizmus a kisebb pártok számára, de óriási ösztönző a valódi preferenciáktól való eltérés szempontjából is. Amennyiben fennáll a veszélye annak, hogy egy párt nem éri el az öt százalékot, a szavazók kevésbé szívesen adják e pártra voksukat akár egyéni kerületben, akár listán, mivel ekkor nem biztos, hogy pártjuk mandátumot szerezhetsen. A Medián 2009-es kutatása szerint a választók többsége úgy gondolja, hogy kieső pártokra szavazni elvesztegetett voksot jelent*. Jelölt- és listaállítási szempontból pedig a szavazás két ágán különbözik a kínálati oldal, ami a bejutási küszöbön túl újabb okot szolgáltat a szavazatmegosztásra, kényszeres döntések meghozatalát eredményezve. A magyarországi szavazatmegosztás motivációjáról keveset lehet tudni. A stratégiai és az őszinte motivációk közül, ez utóbbi tekinthető jellemzőbbnek, ám minden választáson más-más okok állhattak e jelenség mögött (Sós, 2010). E bizonytalanságok miatt is kiemelten fontos lehet a másodpreferenciák vizsgálata.

A szavazatmegosztás vizsgálatának legelemibb formája az aggregált választási adatok elemzése, amelyet e tanulmányban a 2010-es országgyűlési választás első forduló egyéni kerületi szintű adatai alapján teszünk meg, az egyes pártok listás, illetve az egyéni jelöltekre leadott voksok száma alapján. Az eredmények elemzésekor a közép-magyarországi régiót külön is megemlítjük, a kis pártok (különösen az LMP) e régióban tapasztalt átlagosnál magasabb támogatottsága miatt. A 2. táblázat megmutatja, hogy az LMP, illetve az MDF egyéni jelöltállításai milyen kapcsolatban van a szavazatmegosztással. A Lehet Más a Politika szavazóinak kényszeres voksolásai szinte minden egyéb párt szavazatarány-különbségeit szignifikánsan befolyásolták. Viszont az MDF-nél ennél jóval egyszerűbb a helyzet, hiszen csupán az MSZP-re vonatkozó szavazatmegosztási minimumnál van jelentősége, hogy volt-e jelöltje a pártnak. Az LMP potenciálisan vonzó lehetett minden más párt szavazói számára, illetve fordítva, az LMP szavazóinak nem voltak olyan erős preferenciáik, hogy szavazatmegosztásra ne legyenek hajlandóak. Ezzel szemben az esélyeket tekintve nehezebb helyzetű MDF-nél csak a szocialistákkal áll fenn kapcsolat, az MSZP szavazatarány-különbségét szignifikánsan befolyásolta, hogy volt-e MDF-jelölt vagy nem. Az itt látható adatokból részben sejthető, hogy mely táborok között lehetnek összefüggések a választók preferenciasorrendjét tekintve.

* Medián 2009: Ismeretlen ismerős. <http://median.hu/object.89319d36-befc-4e4c-808b-052f7f4f5475.ivy>

2. táblázat. Egyes pártok szavazatarány-különbségei és az LMP-, ill. MDF-jelölt léte közötti összefüggés

	Átlagos szavazatarány-különbség (százalékpont)	LMP-jelölt léte (van: 1-es, nincs: 0-ás érték)	MDF-jelölt léte
Közép-Magyarország			
Fidesz–KDNP	1,52	0,410** (-)	–
MSZP	2,62	0,409** (-)	0,465** (-)
Jobbik	-0,21	0,687** (-)	–
LMP	-2,12	0,890**	–
MDF	-1,96	0,350**(-)	0,830**
Egyéb régiók			
Fidesz–KDNP	0,54	–	–
MSZP	1,84	0,286** (-)	0,200** (-)
Jobbik	-0,36	0,208** (-)	–
LMP	-2,67	0,848**	–
MDF	-0,50	0,179** (-)	0,447**

Forrás: saját magunk által összeállított területi adatbázis, saját számítások

Megjegyzés: ** $p < 0,05$. Vegyes kapcsolat-elemzést alkalmaztunk, az adatok között – a könnyebb érthetőség kedvéért – csak a kapcsolat erősségét jelző szignifikáns Eta/H mutatók szerepelnek. Értelmezés szempontjából 0 jelenti a függetlenséget, míg 1 a determinisztikus összefüggést, a kapcsolatok erősségét e két végponthoz mérve állapítottuk meg. A kapcsolat irányát jelző zárójeles + és – jelek átlagpontszámításból adódnak a számok (az Eta-k) csak a kapcsolat erősségét jelzik. A szavazatarány-különbség oszlop a pártok listás és egyéni szavazatai közötti különbségre, tehát a szavazatmegosztásra utal.

Közvélemény-kutatási adatok

Az ökológiai elemzés után az egyéni adatok közül először röviden megvizsgáljuk a pártok egymáshoz viszonyított közelségét-távolságát, majd a másodlagos preferenciák motívumait két típusra bontva – őszinte és stratégiai – folytatjuk az elemzést, melyhez a Medián 2010. áprilisi, 3000 fős mintájának eredményeit használtuk. A közelség-távolság általános definícióban azt néztük meg hétfokú skála segítségével, hogy a tárgyalt öt párt szavazói milyen valószínűséggel szavaznának választott pártjukra, illetve a többire. Ez által kirajzolódik, hogy az egyes táborok átlagosan mennyire biztosak elsődleges pártpreferenciájukban, illetve a további preferenciasorrend is láthatóvá válik.

3. táblázat. Egyéb pártok iránti szimpátia mértéke az egyes pártok szavazótáborában (átlagpontok 7-es skálán)

	Pártpreferencia				
	Fidesz– KDNP	MSZP	Jobbik	LMP	MDF
Fidesz–KDNP-re szavazás valószínűsége	6,66	1,25	2,36	1,63	1,64
MSZP-re szavazás valószínűsége	1,18	6,52	1,27	1,48	1,81
Jobbikra szavazás valószínűsége	1,68	1,19	6,54	1,43	1,22
LMP-re szavazás valószínűsége	1,61	1,85	1,82	6,24	2,22
MDF-re szavazás valószínűsége	1,36	1,61	1,38	1,57	6,42

Forrás: Magyar Választáskutatási Program 2010-es választás előtt felvétele (N=1500, az Ipsos és a Medián végezték a terepmunkát), illetve saját számítások.

Megjegyzés: A használt 7-es skálán a 7-es jelenti azt, hogy a válaszadó biztosan az adott pártra fog szavazni, az 1-es meg azt, hogy egészen biztosan nem.

A táblázat átlóját nézve kirajzolódnak a 6-os feletti értékek, melyek az egyes pártok táborának magabiztosságát jelzik: a kissé határozatlanokodó LMP-seket kivéve mindegyik párt hívei 6 és fél körüli értéket adnak a szavazási valószínűségükre, különösen a fideszesek voltak elkötelezettek. Ezenkívül láthatjuk, hogy a másodlagos preferenciák meglehetősen gyengék, szinte minden esetben kettes értéknél is kisebbet adnak a többi párt választói.

A jobbközép párt közönsége számára még a Jobbik és az LMP számít a legkisebb rossznak, az MSZP-re viszont szinte minden fideszes azt mondta, hogy sohasem szavazna. Az ellenszenvet viszonyozzák a szocialisták is, sőt, az egész jobboldalra, így a Jobbikra is kiterjesztik azt. A centрупártok iránti antipátia valamivel mérsékeltebb az MSZP-nél. A jobboldali radikális választók is kevésbé elutasítóak az MDF-fel és különösen az LMP-vel szemben, a szocialistákat azonban sosem választanák. Az LMP-sek számára (szoros versenyben) a Fidesz tűnik a kisebbik rossznak az MSZP-vel szemben, ugyanakkor a fórumosok számára a választás győztese vállalhatatlanabb, mint az MSZP. Figyelemre méltó még az LMP népszerűsége és a Jobbik népszerűtlensége az MDF-esek körében.

A 4-es táblázatban azt is megvizsgáltuk, hogy az átlagpontok mekkora szórással jöttek ki: melyik másik pártnak adtak 5-nél magasabb értéket egy 7-es skálán az egyes pártok választói. Ebből is az derült ki, hogy a legerősebb szimpátia a két jobboldali párt között áll fenn, jóllehet nem teljesen kölcsönös alapon: a jobbikosok sokkal inkább elgondolkoznak egy fideszes vokson, mint a fideszesek egy jobbikoson. (Később még visszatérünk a két jobboldali párt közötti átjárhatóságra.)

Összességében minden párt szavazótáborának preferenciái konzisztensnek mutatkoznak az egydimenziós bal-jobb skálán elfoglalt pozícióval, az egyes

pártok szavazói másodpreferenciaként a hozzájuk – valamelyik oldalról – legközelebb eső pártot választanák. A szavazási valószínűségek alapján viszont az sem jelenthető ki, hogy ezek valódi másodpreferenciák, amelyek akár őszinté, akár stratégiai szavazás, illetve szavazatmegosztás során megnyilvánulhatnak, mivel a szavazási valószínűségek túl alacsonyak. E szimpátiák gyengesége miatt az elsődlegesen választottól eltérő pártnak, illetve pártoknak csak közvetlen kényszer esetében juthat voks, vagyis akkor, ha a favorizált párt nem tudott jelöltet vagy listát állítani adott választókerületben.

Végül, a 3-as táblázat további érdekes momentuma, hogy szinte minden szavazótábornál egy hajszálnyival erősebb összetartó elem a diszpreferencia, mint a preferált pártra való biztos voksolás (az ellenfélként kezelt párt elutasítása közelebb van a szélsőértékhez, mint a saját párt igenlése). Ebből adódóan talán könnyebb megmondani, hogy az egyes táborok mely pártokra nem szavaznának semmilyen körülmények között, mint azt, hogy egy párt körülbelül mennyi voksot kaphat. A bal-jobb skála hiába rendkívül kifejező a magyar pártrendszer viszonyait tekintve, ez csupán az egydimenziós térben működő viszonyokat illetően szolgálhat jobb megértéssel. Ezért is volt fontos az egyes táborok vizsgálata szavazási valószínűségekben kifejezett preferenciarendezés szempontjából.

Őszinte másodlagos preferencia

A közvélemény-kutatási adatok elemzésének legalapvetőbb kérdése, hogy egyáltalán milyen nagyságrendben lehet másodpreferenciákról beszélni. A 4-es táblázat azt mutatja, hogy az egyes táborokon belül milyen gyakori volt az, hogy a válaszadó a második kedvenc pártjának is 5-ös vagy afeletti értéket ad a 7-es skálán, tehát két párttal is őszintén szimpatizál. Az 5-ös táblázat tartalmilag ugyanazt jelzi, azonban más módszert alkalmaztunk. Itt egy olyan kérdés szerepelt, hogy a válaszadó elsődlegesen preferált pártján kívül „szóba jöhet-e másik párt, gondolkozik-e azon, hogy végül inkább arra szavazna?” Ez a kérdés is az őszinte szavazatmegosztás indikátora, hiszen a választás előtt az állampolgárok elsőprő többségének még fogalmuk sem volt arról, hogy a körzetükben kik állítanak jelöltet és ily módon hogyan hasznosíthatják a voksukat a legjobban.

Az 5-ös táblázatra vonatkozó kérdésre adott igen vagy nem válaszok leíró statisztikai eredményeiben egyértelmű többséget alkotnak a nemek, vagyis a választók többségének meg sem fordult a fejében, hogy más pártra szavazzon. Átlagosan 11,3 százalékos arányt képviselnek az igen válaszok (hozzávetőleg ennyire becsljük tehát az őszinte ingadozók számosságát), ahogy a 4-es táblázat szerint is nagyjából ennyien vannak azok, akik más pártoknak 5 feletti értéket adtak (egy 7-es skálán).

4. táblázat. Egyes pártok szavazótáborának hajlandósága egyéb párt választására (a 7-es skála segítségével)

	Pártpreferencia				
	Fidesz–KDNP	MSZP	Jobbik	LMP	MDF
5 feletti értékek	8,30%	8,60%	22,80%	19,90%	16,70%
Mely pártokra:					
Fidesz–KDNP	–	0,60%	16,40%	9,00%	5,10%
MSZP	0,40%	–	1,30%	2,80%	0
Jobbik	5,00%	0,80%	–	5,20%	0
LMP	2,00%	5,20%	5,30%	–	11,60%
MDF	0,90%	2,00%	0,60%	3,00%	–

Forrás: Medián választás előtti 3000-es felmérése, saját számítások

Megjegyzés: A számok az egyes pártok táborán belüli százalékot jelentik (100% a párt teljes bázisa). Tehát a Fidesz híveinek 8,30%-a adott más pártnak is 5-ös, vagy afeletti értéket – nagyrészüik esetében a Jobbik volt a második kedvenc (5%). A Jobbik támogatói közül 16,4% szimpatizál a Fidesszel.

5. táblázat: Egyes pártok szavazótáborának hajlandósága egyéb párt választására (direkt kérdéssel)

	Pártpreferencia					
	Fidesz–KDNP*	MSZP	Jobbik	LMP	MDF	Átlagosan
Nem	88,40%	84,40%	69,70%	71,90%	74,00%	64,70%
Igen	10,80%	12,10%	26,30%	25%	24,00%	11,30%
Mely pártokra						
Fidesz–KDNP	–	1,30%	23,40%	9,25%	7,13%	3,40%
MSZP	0,53%	–	0,65%	3,85%	13,40%	0,62%
Jobbik	6,70%	1,50%	–	8,10%	0%	3,70%
LMP	1,20%	5,20%	2,15%	–	3,45%	1,84%
MDF	1,10%	3,60%	0%	0%	–	1,58%

Forrás: Magyar Választáskutató Program 2010-es választás előtt felvétele (N=1500, az Ipsos és a Medián végezték a terepmunkát), illetve saját számítások.

Megjegyzés: A 100% megintcsak a pártok teljes tábora. A Fidesz-szavazók 10,8% gondolkodott el azon, hogy más pártra szavazzon. Közülük a leggyakoribb említés a Jobbik volt: 6,7% a teljes Fidesz-szavazóbázisból.

Ezen túl érdemes megnézni az eredményeket az egyes pártok szavazótáboraira vonatkozóan. Legkevesebben a Fidesz–KDNP-sek gondolkoznak más pártban, melyben szerepe lehet kedvelt pártjuk egyértelmű esélyeinek, a leggyakoribb másodpreferenciájuk pedig a Jobbik. Szintén kis arányban vacillálnak az MSZP-sek, gyakori második kedvencként pedig az e párthoz közel álló LMP és MDF látható. A Jobbik, az LMP és az MDF szavazóinak viszont több,

mint 20 százaléknak van meghatározó másodpreferenciája (ismét a 4. táblázat ugyanerre enged következtetni, ennek a három pártnak a hívei voltak hajlamosak a kedvencükön kívül még egy másik pártnak is magas értéket adni). A radikális párt támogatói viszonzták a fideszesek szimpátiáját, az LMP-seknél viszont vegyes a kép: talán meglepő, hogy az MDF nem szerepel az alternatíváik között, a Jobbik viszont igen (ismét ekvivalens eredményeket mutat az 4-es táblázat). Az MDF-eseknél a legvalószínűbb alternatívának az MSZP bizonyult – ahogy ezt a területi adatokból is kiolvastuk –, a Jobbikot ugyanakkor egyáltalán nem illették szimpátiával. Összességében a Jobbik előnyére álltak fenn az *őszinte* másodpreferenciák legnagyobb mértékben, ugyanis a párt éppen a legnagyobb tábor számára volt a legnépszerűbb második kedvenc. A másodlagos szimpátia a radikálisok részéről még nagyobb arányú volt, így újabb okunk van feltételezni, hogy jelentős átjárás volt a két jobboldali párt közönsége között*. Centrumpártokként az LMP és az MDF is tekintélyes másodlagos szimpátiára vonatkozó arányokat kapott, ám az indulási nehézségek miatt kérdéses, hogy profitálhattak-e ezekből. Az MSZP-t övező általános el-lenszenv pedig e táblázatban is jól látható.

Stratégiai szavazás

A stratégiai szavazás, illetve szavazatmegosztás esetében fontos figyelembe venni a fentebb vázolt pártos preferenciasorrendet, ám ennek a sorrendnek ebben az esetben nincs akkora szerepe, mint az *őszinte* preferenciák kialakulásakor. A preferenciasorrendekből kiindulva alapvetően feltételezhető a blokkon belüliség, vagyis stratégiai motivációból a másodpreferenciák a bal, illetve a jobboldali táboron belül nyilvánulhatnak meg. Tehát – mint ahogy ezt a fentiek is megerősítik – másodpreferenciákról alapvetően a Fidesz–KDNP és a Jobbik, illetve az MSZP, az LMP és az MDF viszonyában lehet beszélni. A szavazási motivációk között talán ennek a vizsgálata a legnehezebb, hiszen az egyéni adatfelvételek alkalmával a választók nem szembesülnek közvetlenül stratégiai helyzettel, aggregált adatok elemzésekor pedig roppant nehéz ezen motivációkat feltárni. Ebben az esetben a Medián választás előtti 3000-es adatfelvételének hipotetikus, második fordulóra vonatkozó kérdései lesznek segítségünkre, amelyek egyben a másodpreferenciák erősségét is megmutathatják. E négy kérdésben arra keresték a választ, hogy egy esetleges Fidesz–MSZP, vagy Fidesz–Jobbik részvételével zajló fordulóban mely pártokra szavaznának az egyes pártok hívei.

* Valószínűleg az átjárással tisztában voltak a Fidesz és a Jobbik kampányszakemberei és vezetői is, hiszen a kampányfinisben egymással szemben rendkívül éles, konfrontatív üzenetváltásba kezdtek, hogy megakadályozzák saját támogatóik elvándorlását.

6. táblázat. Hipotetikus második fordulós preferenciák az egyes pártok szavazótáborában

	Pártpreferencia				
	Fidesz–KDNP	MSZP	Jobbik	LMP	MDF
Fidesz és MSZP					
MSZP	0,70%	97,70%	7,50%	20,40%	21,20%
Fidesz–KDNP	98,30%	0,80%	50,50%	18,70%	26,60%
Nem megy el	0,90%	1,30%	39,30%	55,30%	46,00%
Fidesz és Jobbik					
Jobbik	0,70%	13,10%	97,80%	10,00%	6,40%
Fidesz–KDNP	98,00%	6,20%	1,50%	23,30%	36,00%
Nem megy el	0,90%	77,50%	0,70%	61,70%	51,40%

Forrás: Medián választás előtti 3000-es felmérése, saját számítások

A 2010-es választáson egyértelműen a Fidesz–KDNP volt a toronymagas esélyes, így e párt szavazói nem szembesültek stratégiai szituációval, vagyis ebben a részben főleg a maradék négy formáció lesz érdekes, ezzel együtt természetesen vehető, hogy a kombinációban nem szereplő pártok szavazóinál tekintélyes arányt fognak képviselni a voksolástól vélhetően távol maradók. A minden, itt szereplő kombinációban megrendezett hipotetikus „szavazásnál” kevés szerepe lehetett a stratégiai motivációknak, a táblázatokban látható százalékos arányok nagyrészt alátámasztják a szavazási valószínűségeknél leírtakat. Kivéteklként csupán a két centrupárt (LMP és MDF) említhető: az LMP-sek itt nagyjából egálban választanak a Fideszt és az MSZP-t, a fórumosok pedig meglepő módon ebből a választékból inkább a konzervatív párt mellett tennék le a voksukat. A Fidesz–KDNP – Jobbik választási szituációban nem látszódik ütközés az őszinte szavazási valószínűségekkal, ezzel együtt egyértelműen megnyilvánul a Jobbik iránti ellenszenv. Ám ez esetben érdekes, hogy hiába diszpreferált párt a Jobbik, e kiélezett hipotetikus helyzetben sem lennének tömegek hajlandók arra – stratégiai viselkedés formájában –, hogy megakadályozzák e párt mandátumhoz jutását. Összességében, a távolmaradások lehetséges arányát nézve, mégsem az látszik, hogy a preferencia-sorrend minden, kiváltképp ilyen kiélezett, potenciálisan stratégiai helyzetekben megnyilvánulna. Tehát lehetséges, hogy elméletben egyes pártok – a favoritot külön kezelve – kedveltebbek másoknál, azonban *ha cselekvésről van szó, a közömbösség általánosságban jellemzőbb*. Ráadásul a felmérésben elkerülhetetlen mintán kívüli hiba érzésünk szerint még tovább erősíti ezt a tendenciát: ha már a saját lakásukban a fotelben is egy hipotetikus esetre azt mondják a kérdezőbiztosnak, hogy otthon maradnának a választás napján, akkor még kevésbé valószínű, hogy azon a vasárnapon ténylegesen elfáradnának a szavazófülkébe.

Ugyanakkor a Jobbik mégsem profitálhatott a másodlagos preferenciákból túl sokat: hiába volt népszerű a legnagyobb táborban, éppen a fideszesek má-

sodlagos szimpátiája ért a legkevesebbet – ugyanis nekik volt a legkevesebb okuk arra, hogy ne a saját pártjuk mellé húzzák be az x-et. Mivel toronymagasan esélyes volt minden körzetben a jelöltjük, ezért híveiknek nem kellett kényszerű vagy stratégiai kalkulációt végezniük: ha a fideszes jelöltet és listát választották, akkor a győztesre voksoltak, szavazatuk kiválóan hasznosult. Így aztán Orbán Viktor választás előtti óhaja, amikor arra biztatta híveit, hogy mindkét szavazatukat a Fideszre adják, könnyen teljesülhetett.

Hipotézisek tesztelése

Az elemzés további részében 2010-es, és – ahol rendelkezésre áll – 2011-es adatok segítségével megvizsgáljuk, hogy a hipotéziseink mennyiben igazolhatóak vissza. Az elsőnek („nyakkendő-szavazásnak”) éppen az a fő jellegzetessége, hogy nem számszerűsíthető, a többinél azonban rendelkezésre állnak empirikus adatok. A következő két hipotézis a kormánnyal való elégedetlenségből indul ki.

7. táblázat. Az Orbán-kormány megítélésének mutatói

	Orbán-kormány megalakulása után, 2010 június	Orbán-kormány 2011 június*	Bajnai-kormány 2010 május	Az előző ciklus mélypontja**
jó irányba mennek a dolgok (százalék)	45	30	15	7
rossz irányba mennek a dolgok (százalék)	41	60	81	91
konjunktúra-index***	-30	-32	-42	-71
kormány teljesítményének megítélése (100 fokú skálán)	54	38	22	9

Forrás: Medián havi omnibuszok

A második Orbán-kormány megalakulásának időpontjában még egy közepes, a korábbi szocialista kormányzáshoz képest nagyságrendekkel pozitívabb hangulat jellemezte a lakosságot. Ez valamivel több, mint egy év eltelté-

* Tanulmányunk befejezésének időpontjában, 2011 szeptemberében a megítélés tovább romlott: a konjunktúraindex már megegyezett a Bajnai-kormány értékével és csak 22% gondolta, hogy jó irányba mennek a dolgok.

** Jellemzően 2009 március–április, a miniszterelnök-váltás ideje.

*** Az ország és a háztartás helyzetének retropektív és prospektív megítélésének (4 mutató) átlaga.

vel még mindig kedvezőbb volt, mint Bajnai (és különösen Gyurcsány) kormányzása alatt, azonban a véleményklíma megváltozott, a kormány teljesítményének és a gazdaság helyzetének a megítélése negatívba fordult. Dolgozatunknak nem célja a fenti folyamat elemzése (korai is lenne ehhez az időpont), azonban annyit mindenképpen bizonyít a 7. táblázat, hogy az ellenzéki pártok egymáshoz való közeledésének egyik fő mozgatórugója, a kormánnyal való elégedetlenség már kialakulóban volt 2011 júliusára.

A második és harmadik hipotézisünk (negatív szavazás és gazdasági szavazás) teljesülése esetén azt kellene tapasztalnunk, hogy a Fidesszel szemben érzett antipátia és a gazdasági elégedetlenség miatt közel kerültek egymáshoz az ideológiai mezőben távol lévő ellenzéki pártok; 2011-re pedig tovább fokozódott ez a folyamat.

8. táblázat. „Őszinte” másodlagos preferenciák 2010 májusában és 2011 júliusában

2010	Fidesz	MSZP	Jobbik	LMP	nincs
Fidesz-szavazók	–	1	18	3	64
MSZP-szavazók	4	–	5	8	61
Jobbik-szavazók	28	2	–	7	53
LMP-szavazók	7	3	10	–	57
2011	Fidesz	MSZP	Jobbik	LMP	nincs
Fidesz-szavazók	–	2	10	7	66
MSZP-szavazók	2	–	3	20	67
Jobbik-szavazók	18	2	–	15	62
LMP-szavazók	5	10	5	–	53

Forrás: Ipsos 2010 májusi és 2011 júliusi omnibuszok.

Megjegyzés: a sorok jelentik az elsődleges, az oszlopok pedig a másodlagos pártpreferenciát. Tehát 2010-ben a Jobbik-szavazók 28%-a gondolkozott azon, hogy a Fideszre szavazzon, 2011-ben már csak 18%-a. Az utolsó oszlop azoknak az aránya az egyes táborokon belül, akik nem gondolkoznak más párton.

Az előző részben már bemutattuk, hogy elsősorban a Fidesz és a Jobbik, másodsorban az MSZP és az LMP szavazói érzik valamelyest közel magukhoz a másik azonos téréfelen lévő pártot, azonban ez az érzés elég halvány: még a Jobbik–Fidesz relációban is kevés olyan választó volt, aki mindkét párttal szimpatizált. Az 8. táblázat kifejezetten „az őszinte” másodlagos preferenciáról szól (hasonló a korábban közölt ötödik táblázathoz): a kérdés úgy volt feltéve, hogy „Az előbb megjelölt párton kívül melyik párt lenne az, amelyikre legszívesebben adná le a szavazatát?” – tehát semmilyen taktikai kényszer nem játszott szerepet, a válaszadók nagy része nem is jelölt meg második kedvenc politikai alakulatot. Ezekből az adatokból is ugyanaz látszik, mint a 7-es skálás értékekből, az egyetlen jelentős szavazói átjárás a Jobbik és a Fidesz között volt,

ám 2011-re ez is lényegesen csökkent, a két jobboldali tábor hívei távolodtak egymástól. Közeledtek viszont az LMP és az MSZP támogatói, jöllehet, a szocialista bizalmat csak félig viszonozzák a legkisebb parlamenti párt szimpatizánsai. Kis számokkal ugyan, de az is érzékelhető, hogy a zöld párt hívei elfordultak a jobboldaltól: 2011-re a szocialistákkal való szimpatizálás nőtt, a két jobboldali párt preferálása pedig csökkent a körükben. Általánosságban véve is elmondható, hogy a Fidesz – kormánypártként természetes módon – az ellenzéki erők támogatóinál veszített népszerűségéből, az LMP viszont minden más táborban vállalhatóbb alternatíva lett 2011-ben, mint egy évvel korábban (talán azért, mert 2010-ben még sokak számára ismeretlen volt). Ellenzéki összefogásról leginkább a továbbra is kibékíthetetlen MSZP–Jobbik ellentét miatt nem beszélhetünk, *azonban jelenleg egyik érték sem, így a Lehet Más a Politikára vonatkozó értékek sem olyan nagyságrendűek, melyek megágyaznának az ellenzéki együttműködésnek.*

9. táblázat. Diszpreferenciák 2010 májusában és 2011 júliusában

2010	Fidesz	MSZP	Jobbik	LMP
Fidesz-szavazók	–	67	6	2
MSZP-szavazók	41	–	33	1
Jobbik-szavazók	14	64	–	0
LMP-szavazók	22	41	13	–
2011	Fidesz	MSZP	Jobbik	LMP
Fidesz-szavazók	–	58	14	4
MSZP-szavazók	40	–	40	0
Jobbik-szavazók	26	67	–	3
LMP-szavazók	36	22	18	–

Forrás: Ipsos 2010 májusi és 2011 júniusi adatai

Megjegyzés: a sorok jelentik az elsődleges, az oszlopok pedig a diszpreferenciát. Tehát a Fidesz-szavazók 67%-a soha nem voksolna a Szocialista Pártra.

A diszpreferenciák tekintetében a leglátványosabb átrendeződés az LMP táborán belül ment végbe: míg 2010-ben a Fidesszel szemben az MSZP-t egyértelműen nagyobb arányban utasították el (41–22), addig 2011-ben már fordított volt a helyzet (22–36). A Jobbik közönsége is nagyobb ellenszenvet érzett a kormánypárt iránt, noha a radikálisok még mindig messze a szocialista pártot szemlélik a legerősebb ellenszenvvel. Érdekes módon az MSZP-nél nem tapasztalható a Fidesszel szembeni elutasítás növekedése. A szocialisták között egyenlő arányban oszlik el a két jobboldali párt iránti antipátia. Az eddigi adataink cáfolják azt a tévhitet, miszerint az MSZP-sek – jelen pillanatban – inkább a Fideszt választanák a fasisztának bélyegzett Jobbikkal szemben. A két új párt szavazói esetében a diszpreferenciák változása erőteljesebb, mint

a másodlagos preferenciáké – a kormánnyal való elégedetlenség elfordította őket a Fidesztől, ugyanakkor a többi ellenzéki erőhöz még csak minimálisan közeledtek, azaz egyelőre nagyon távolinak tűnik a Fidesz-ellenes összefogás.

A Jobbik és különösen az LMP esetében a relatíve markánsabb változásokat az a tény is magyarázhatja, hogy sokkal nagyobb fluktuáció ment végbe a táborukban (a Medián 2011. szeptemberi adatai szerint 41, illetve 45 százaléknyi jelenlegi támogatójuk saját bevallása szerint 2010-ben még nem szavazott a pártra), mint a két hagyományos pártnál (MSZP 16%, Fidesz 6% az új választók aránya). Ez egyrészt jelzi a két új politikai erő kevésbé szilárd bázisát, másrészt viszont pozitív jel is lehet számukra, hogy számottevő mennyiségű új szimpatizánssal gazdagodtak a legutóbbi parlamenti választás óta – szemben a Fidesszel és az MSZP-vel. Azt a következtetésünket is megerősítik a 2010-es és 2011-es adatok, hogy az állampolgárok diszpreferenciája sokkal markánsabb, sokkal inkább kimutatható, mint a másodlagos preferencia. *Az ellenségkép elutasítása az elsődleges pártpreferenciának is az egyik legfőbb kötőereje, azonban a más pártokkal való rokonszenv egyáltalán nem az.*

Az utolsó két hipotézisünkre (ügybirtoklás és inkonzisztencia a bal-jobb skálán) nincsenek új adataink, így nem tehetünk mást, mint röviden végiggondoljuk a létjogosultságukat. Két dokumentált ügybirtoklást már az elméleti részben is ismertettünk: a cigányellenesség baloldali szavazókat is a Jobbikhoz közelíthetett, míg a korrupcióellenesség az LMP és a Jobbik tábora között jelenthetett kapcsolatot. Amellett, hogy mindkettő a mai napig fontos üzenete az új pártoknak, számos olyan új téma kapott jelentős médiafigyelmet az utóbbi egy évben, melyben az ellenzéki pártok álláspontja sok tekintetben közelebb van egymáshoz, mint a kormányéhoz.

Gazdaságpolitikai kérdésekben az összes ellenzéki párt általában balról támadja a kormányt: a munkavállalók érdekeinek előmozdításáért, kiterjedt állami szociális védőhálóért, és többkulcsos adórendszerért szállnak síkra. A neoliberais szitokszó és a Bokros Lajossal való párhuzam a Lehet Más a Politika frakciójából éppúgy elhangzott, mint a radikálisoktól, a „megszorítások” elleni fellépés pedig mindhárom ellenzéki pártnak közös ügye. A médiatörvény* és a nyugdíjrendszer átalakítása** elsősorban a baloldali pártokat és szavazókat hozta össze alkalmilag, azonban az intézkedések a Jobbik hívei körében sem örvendtek nagy támogatottságnak – annak ellenére, hogy a Radikális Változás programban is szerepeltek hasonló irányú tervezetek. A közjogi dimenzióban is többször találkozott az ellenzéki alakulatok véleménye: az alkotmánybíróság jogkörének csökkentését**, és az új alaptörvény elfogadásának

* Medián (2011): Kritikustömeg <http://median.hu/object.d659e526-d25f-4444-b928-4551cee46d87>. ivy

** Median (2010): Lépcsékényszer <http://median.hu/object.9e0a775e-0a70-43c2-a5fe-b40f8b21120f>. ivy

*** Medián (2010): Az Alkotmánybíróság iránt széles körű bizalom. <http://median.hu/object.42640a45-1ebf-4e8c-bf62-50fc2f3466f5>. ivy

körülményeit* is elvetették az ellenzéki pártok és szavazók. Noha a választási rendszerről szóló vitában három különböző javaslattal álltak elő, mindegyik arányosabb rendszert irányzott elő, mint a kormánypárti előterjesztés. Ezekben az ügyekben tehát a hagyományos bal-jobb skála értelmét veszti, a pártokat elhelyezve a Fidesz egyáltalán nem pozícionálható középre.

Természetesen sokkal mélyebb elemzés kellene ahhoz, hogy megállapíthassuk, milyen hatása van ezeknek az ügyeknek a pártrendszer térszerkezetére, az mindenesetre látszik, hogy az elméleti részben felsorolt hipotéziseknek van valamilyen létjogosultságuk: a kormánnyal való elégedetlenség közelítette egymáshoz az ellenzéki pártokat az utóbbi egy évben.

ÖSSZEFOGLALÁS

Empirikus elemzésünk számtengeréből kirajzolódó legfőbb eredmények a következők. Először azt vettük szemügyre, hogy az egydimenziós térmetafora mennyiben feleltethető meg a bal–jobb skálának. A skálát egy használható empirikus eszköznek tartjuk, a választók értik és el tudják magukat helyezni rajta. Látszott az is, hogy a bal–jobb dimenzióban történő önbesorolás alapvetően meghatározza a másodpreferenciákat, a pártok helye szoros összefüggésben áll azzal, mely pártok szavazóinál lehetnek azok iránt érzett választói szimpátiák (Fidesz–Jobbik, MSZP–LMP). Ezt az ökológiai elemzésünk és a közvélemény-kutatási adatok is megerősítik. A bal–jobb skála érvényességének bizonyítása mellett azonban rámutattunk annak korlátaira is: sok olyan szavazó van, aki 2006-ban és 2010-ben más oldalra sorolta be önmagát, ahogy arra is akad példa, aki az utóbbi 1 évben változtatott.

A másodlagos preferenciákat alaposabban – többféle operacionalizálással – feltérképezve arra a következtetésre jutottunk, hogy *a jelenlegi politikai palettán nincsen két egymáshoz igazán közel lévő erő*. Összehasonlításképpen: míg a 90-es évek elején a pártok táborának akár a fele gondolkozott azon, hogy más pártra szavazzon (Horváth, 2010: 55.), addig ez az arány ma már alig 10%. Az őszinte másodpreferenciákkal teljesen párhuzamos időbeli tendencia rajzolható meg a stratégiaiak tekintetében is: 2006-ban az SZDSZ híveinek 73%-a hajlandó lett volna az MSZP-s jelöltre voksolni a második fordulóban, és csak 20%-a maradt volna otthon, tavaly ugyanakkor az LMP-sek nagy többsége annyira távol érezte magától a többi pártot, hogy saját bevállásuk szerint nem mentek volna el a második fordulóban, ha nincs saját jelöltjük. 2010-ben a messze legmagasabb kényszerű preferencia a jobbikosok körében állt fenn a Fidesz irányában, de közülük is csak minden második lett volna hajlandó fideszes jelölt neve mellé behúzni az x-et (ráadásul azóta jó részük kiábrándult

* Medián (2011) Megosztó alkotmány <http://median.hu/object.1abd034f-eb44-4105-9e48-0794bd1bf60c.ivy>

a jelenlegi kormánypártból). Az a minimális választói átjárás, amely még létezik egyáltalán, elsősorban a Jobbik–Fidesz, másodsorban az MSZP–LMP–MDF viszonylatban érhető tetten. Azonban még ezekben a relációkban sem kölcsönös a szimpátia: a fideszesek a Jobbik, az LMP-sek a szocialisták rokonszenvét viszonyozzák kisebb mértékben.

A dolgozatunkban használt őszinte és stratégiai motiváció között különbségtételt rendkívül óvatosan kezeljük, a valóságban sokszor nem válik szét egymástól az önkifejező voks, a szavazat hasznosulásának racionális kalkulációja és a választási kényszer. Mindenesetre egy olyan tendencia is körvonalazódott, hogy a gyenge másodpreferenciák megnyilvánulása mögött valószínűleg inkább az őszinte motivációk állhattak: a 2010-es választáson a Fidesz toronymagas esélyessége nem hagyott teret az érdemi stratégiai kalkulációknak (a küszöb körüli pártokat kivéve). A Fidesz és a Jobbik közötti, máig legjelentősebb átjárásban a stratégiai motívumoknak minimális a szerepük, az intézmények hatása inkább az LMP és az MDF esetében volt tetten érhető a jelöltállításon keresztül.

A diszpreferencia ugyanakkor sokkal erősebb, mint a 90-es években volt, egy párt teljes elutasítása még a 60% fölötti értéket is meghaladhatja (a két jobboldali táborban az MSZP-vel való ellenszenv) – 1993-ban sok párt esetében az összesített diszpreferencia sem közelítette meg ezt az értéket (Horváth, 2010: 60.). A diszpreferencia tehát sokkal inkább összetartja az egyes táborokat, mint a másodlagos preferencia. Az elutasítások mértékét szemügyre véve azt tapasztaltuk, hogy a kormányváltó hangulat egyelőre csak a Fidesszel szembeni ellenérzéseket növelte, jelentős mértékben nem közeledtek egymáshoz az ellenzéki pártok. A diszpreferencia értéke érdemben csak az LMP esetében változott – ott is a tábor nagyfokú fluktuációjának tudható ez be elsősorban –, az MSZP–Jobbik ellentét továbbra is kibékíthetetlennek tűnik.

Végezetül fontosnak tartjuk kihangsúlyozni, hogy a dolgozat a 2011 őszi állapotokat tükrözi. A 2010-es választás óta egy lehetetnyit közeledtek egymáshoz az ellenzéki pártok, mivel a Fidesz kormányzásának megítélése negatívba fordult. Azonban semmi garancia nincs arra, hogy ez a trend folytatódni fog. A pártok erőviszonyaiban beállt változások már önmagukban is jelentős hatással vannak a másodlagos preferenciákra: egy új alakulat megjelenése vagy az ellenzéki pártok közötti erőátrendeződés könnyen felboríthatja a jelenlegi helyzetet. Ugyanilyen átformáló hatással bírhat bármely jelentős politikai esemény, vagy akár a pártok vezetésében bekövetkező irányváltások, személyi változások is.

Így mi is csak igen óvatosan tudunk következtetni például a 2014-es választásra, a választási rendszer hatásaira. Ha ma lennének a választások, akkor

a hipotetikus második fordulóban a Fidesz – úgy tűnik – a radikális tábor részéről még mindig számíthatna másodlagos preferenciákra a baloldali jelöltek ellenében, ugyanakkor fordítva nem működne a mechanizmus: a szocialista szimpatizánsok semmi jelét nem mutatják annak, hogy a Fidesz számukra elfogadhatóbb alternatíva, mint a Jobbik. Elsősorban a kormányzás ellenzéki megítélésének a függvénye, hogy a jövőben hogyan alakulnak a másodlagos preferenciák.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (2010): A törésvonalak átrendeződése, avagy egy új divergencia-spirál megjelenése? *Szociológiai Szemle*, 20(1): 4–25.
- Bale, Tim–Green–Pedersen, Christoffer–Krouwel, André (2011): If You Can't Beat Them, Join Them: Explaining Social Democratic Responses to the Challenges from the Populist Radical Right in Western Europe. *Political Studies*, 58. 410–426.
- Benoit, Kenneth (2001): Evaluating Hungary's mixed-member electoral system. In: Shugart, M., Wattenberg, M. (Eds.), *Mixed-Member Electoral Systems: The Best of Both Worlds?* Oxford University Press, Oxford.
- Benoit, Kenneth–Laver, Michael (2006): *Party Policy in Modern Democracies*. Routledge, London.
- Bíró Nagy András (2011): Az új pártrendszer térképe. Programok, párteltek és szavazótáborok a 2010-es választások után. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 2010-ről*. DKMKA, Budapest.
- Bíró Nagy András–Róna Dániel (2011): Tudatos radikalizmus. A Jobbik útja a Parlamentbe, 2003–2010. In: Láncki András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus*. Századvég, Budapest. 242–283.
- Brunell T. L., Grofman B. (2009): Testing sincere versus strategic split-ticket voting at the aggregate level: Evidence from split house–president outcomes, 1900–2004, *Electoral Studies*, 28, 62–69.
- Budge, Ian–Klingemann, Hans-Dieter–Volkens Andrea–Judith Bara–Eric Tanenbaum (2001): *Mapping Policy Preferences: Estimates for Parties, Electors, and Governments 1945–1998*. Oxford University Press, Oxford.
- Burden B. C., Kimball D. C. (1998): A new approach to the study of ticket splitting, *The American Political Science Review*, 92, 533–544.
- Burden B. C. (2009): Candidate-driven ticket splitting in the 2000 Japanese elections, *Electoral Studies*, 28, 33–40.
- Burden B. C.–Helmke G. (2009): The comparative study of split-ticket voting. *Electoral Studies*, 28, 1–7.
- Campbell A.–Miller W. (1957): The motivational basis of straight and split ticket voting, *The American Political Science Review*, 51, 293–312.
- Converse, P. E. (1963): The Nature of Beliefs System in Mass Public. In: David, E (ed.): *Ideology and Discontent*. Free Press.
- Cox, G. W. (1997): *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Enyedi Zoltán–Körösényi András (2004): *Pártok és pártrendszerek*. Osiris, Budapest.

- Enyedi Zsolt–Kenneth Benoit (2011): Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal–jobb dimenzióban. In: Enyedi Zsolt, Szabó Andrea és Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest. 17–42.
- Fábián Zoltán (2005): Törésvonalak és a politikai-ideológiai azonosulás szerepe a pártszimpátiák magyarzatában. In: Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest. 207–242.
- Green, J.–Hobolt, B. S. (2008): Owning the issue agenda: Party strategies and vote choices in British elections. *Electoral Studies*, Volume 27, Issue 3, September 2008, 460–476.
- Herrmann M., Pappi F. U. (2008): Strategic voting in German constituencies. *Electoral Studies*, 27, 228–244.
- Hix, Simon and Michael Marsh (2007): Punishment or Protest? Understanding European Parliament Elections. *Journal of Politics*, 69, 495–510.
- Horváth Péter (2010): Ki kormányozzon? Választói preferenciák és kormányalakítás Magyarországon, 1990–2009. *Politikatudományi Szemle*, XIX/2., 49–75.
- Karácsony Gergely (2005): A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hidak, hálók. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest, DKMKA.
- Karácsony Gergely–Róna Dániel (2010): A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, XIX/1., 94–123.
- Karp J. A., Vowles J., Banducci S. A., Donovan T. (2002): Strategic voting, party activity, and candidate effects: testing explanations for split voting in New Zealand's new mixed system. *Electoral Studies*, 21, 1–22
- Knutsen, O. (2006): *Class voting in Western-Europe, a comparative longitudinal study*. Lanham, Lexington.
- Lewis-Beck S. M. and Stegmaier, M. (2007): Economic Models of Voting. In: Dalton, R. J. és Klingemann, H-D. (eds): *The Oxford handbook of political behavior*. Oxford University Press, Oxford. 518–538.
- Oesch, Daniel (2008): Explaining Workers' Support for Right-Wing Populist Parties in Western Europe: Evidence from Austria, Belgium, France, Norway, and Switzerland. *International Political Science Review*, 2008, 29: 349.
- Petrocik, J. R. (1996): Issue-Ownership in Presidential Elections with a 1980 Case Study. *American Journal of Political Science*, 40, 825–850.
- Róbert Péter–Papp Zsófia (2012): *Kritikus választás? Pártos elkötelezettség és szavazói viselkedés a 2010-es országgyűlési választáson*. Kézirat.
- Schoen H. (1999): Split-ticket voting in German Federal elections, 1953–90: an example of sophisticated balloting? *Electoral Studies*, 18, 473–496
- Sós Ildikó, (2010): *Megosztott szavazat a magyar országgyűlési választásokon*. Szakdolgozat, Budapesti Corvinus Egyetem, Politikatudományi Intézet.
- Stokes, Donald (1963): Spatial Models of Party Competition. *American Political Science Review* 57: 368–377.

- Tóka Gábor: (2005): A magyarországi politikai tagoltság nemzetközi összehasonlításban. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hidak, hálók. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest, DKMKA.
- Van der Eijk, Cees; Franklin, Mark N.; Van der Brug, Wouter (1999): Policy Preferences and Party Choice. In: Thomassen, Jacques; Schmitt, Hermann (eds.): *Political Representation and Legitimacy in the European Union*, 1999, 161–186.

RECENZIÓK

Reich Orsolya
Az emberi jogok esélyei

Kulcsár-Szabó Ernő
*A hermeneutikai társadalomtudomány lehetőségei
és a perspektivizmus problémái*

